

Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2-kurs talabasi

Rahmatullayeva Malika

Shahrisabz davlat pedagogika instituti 2-kurs talabasi

Otamurodov Doniyor

Annotatsiya: Ushbu maqola Islom dinining paydo bo'lishi va uning rivojlanishiga ta'sir etgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy sharoitlarni tahlil qiladi. Islomning boshlang'ich davrida Arafat vodiysi, Makka va Madina shaharlari, Arabistonning iqtisodiy va siyosiy ahvoli muhim rol o'ynagan. Xususan, isyonkor va ijtimoiy adolatsizlikka qarshi kurashgan quraysh qabilasi va uning boshqaruv tizimi, shuningdek, Beduynlar va savdogarlar orasida yangi diniy tushunchalarning ommalashuvi Islomning tez rivojlanishiga yordam bergan. Shuningdek, Madinada musulmonlar jamoasining shakllanishi va madaniy jihatdan o'zaro ta'sirlar ko'rib chiqiladi. Maqola Islom dinining paydo bo'lishi kontekstida siyosiy, ijtimoiy va madaniy omillarning bir-biriga ta'siri haqida tahliliy xulosalar chiqaradi.

Kalit so'zlar: Islom dini, Arabiston, ijtimoiy-siyosiy sharoitlar, madaniy omillar, Madina, Makka, quraysh, Beduynlar, diniy inqilob, tarixiy sharoitlar, musulmon jamoasi.

«Kalom» so'zi arab tilida gap, suhbat, til, so'zlashuv, nutq va bayon ma'nolarini anglatadi. Istilohiy ma'noda esa, musulmon kishining e'tiqodi, aqidasi va dunyoqarashini belgilab beradigan ta'limotga aytiladi. Boshqacha aytganda, balog'atga etgan kishining e'tiqodi, imon keltirishi, islom dinining talablari shaklida tasdiqlashi shar'iy e'tiqodiy hukmlarga aytiladi. Islom ta'limoti bo'yicha barcha payg'ambarlarning Allohga imon keltirishga da'vatlari eng asosiy vazifalari deb qaralgan. Shunday bo'lsa-da, ularning tutgan shariat yo'llari turlicha bo'lganini alohida ta'kidlash kerak. [1]

Islom ta'limotini Muhammad (alayhis-salom)dan bevosita sahobiylar o'rganib, o'zlaridan keyingi tobeiyilarga etkazishgan. O'z navbatida ular ham o'zlaridan keyingilarga etkazgan. Shu tariqa islom ta'limoti sof holda hozirgi kungacha etib kelgan. Biroq tarix mobaynida odamlar mavjud diniy matnlarni turlicha talqin qilishlari natijasida turli oqimlar va toifalar paydo bo'lganini ko'ramiz. Ayni din masalasida yuzaga kelgan noto'g'ri tasavvur va tushunchalar xato ekanini ko'rsatib beradigan olimlar ham paydo bo'lib, ular islom ta'limotini to'g'ri tushuntirib beradigan fanga asos soldilar. Mazkur fanni turli davrlarda «al-fiqh al-akbar», «tavhid», «aqida», «kalom», «usul ad-din» kabi bir qancha nomlar bilan ataldi. Shundan ma'lum bo'ladiki, nomlar turlicha bo'lsa-da, ularning hammasi bir mavzuni, ya'ni aqida ilmini o'rganish va tadqiq etishga qaratilgan.

«Al-Fiqh al-akbar» atamasini birinchi bo'lib imom Abu Hanifa qo'llab, ayni shu mavzuga bag'ishlab bir risola yozadi. Chunonchi, «fiqh» so'zi biror narsani har tomonlama o'rganib, uning daqiq qirralarigacha fahmlab etish ma'nosini bildiradi. Shuningdek, namoz, ro'za, haj, nikoh va boshqa amaliy hukmlarni o'rganuvchi ilmni ham fiqh deb ataladi. Shuning uchun aqidaviy masalalarni o'rganuvchi ilmni «Al-Fiqh al-akbar», ya'ni «katta fiqh», amaliy fiqh ni esa kichik fiqh deb yuritiladigan bo'lgan. Yana bir «usul ad-din»da shariat va dindan olingan e'tiqodiy hukmlarni o'rganilib, dindagi asl hukmlarni tadqiq etiladi. Bir qator olimlar shu nom ostida o'z kitoblarni ta'lif etganlar. «Tavhid» ilmida Allohning yagonaligini va Uning sifatlarini o'rganishga e'tibor beriladi. Bu ilm asosida Alloh taoloni yakkayu yagona deb bilib, Uning sifatlarini sharhlab tushuntirishga ko'proq ahamiyat beriladi. Zero, musulmon kishi aqida borasida o'ziga zarur bo'lgan dastlabki bilimga ega bo'lishi kerak. Bu dastlabki ilm Alloh taoloning vahdonyati, ya'ni yakkayu yagonaligiga imon keltirish va uni o'rganishdan iborat. Yana bu atama «kalom ilmi» deb yuritiladi. Islom diniga oid manbalarda uni aqida ilmining eng mashhur nomlaridan biri sifatida keltiriladi. Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish

mumkin, aqid yoki kalom ilmining vazifasi: a) diniy e'tiqodlarni qat'iy dalillar bilan isbotlash va ular haqidagi shubha hamda gumonlarni rad qilish; b) insonni aqidada oddiy taqlidchi bo'lishdan har bir e'tiqodga hujjat keltira olish darajasiga ko'tarish; v) islomning sof e'tiqodlarini adashgan zalolat ahlining shubha va gumonlaridan himoya qilish. [2]

Mutakallimlar Qur'on oyatlari, hadislar va sahobiyning tutgan yo'li asosida aqida masalalarini mufassal bayon etib berganlar. Aqida borasida faoliyat olib borgan olimlar orasida Abu Mansur Moturidiy va Abul Hasan Ash'ariy alohida o'rin egallaydi. Bu olimlar Ahli sunna val jamoa aqidasi bo'yicha Imom deb tan olindilar. «Ahli sunna val jamoa» to'rt fiqhiy mazhabdan biriga amal qilib kelayotgan bo'lsalar, aqidaviy masalada moturidiylik va ash'ariylikning aqidaviy ta'limiga asoslanadi. Bunga ko'ra, hanafiy mazhabi moturidiylik, molikiy, shofeiyy va hanbaliy mazhabi ash'ariylik ta'limotida deb qaraladi. Shu o'rinda bu ikki maktab vakillari haqida biroz ma'lumot berib o'tish o'rinlidir. Moturidiylik aqidaviy maktab asoschisi buyuk kalom imomi va fakih Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud Hanafiy Moturidiy Samarqandiy (853-944) bo'lib, u asli Samarqandning Moturid qishlog'ida (hozirgi Jomboy tumanida joylashgan) dunyoga kelgan va taxallusi shu qishloqqa nisbatan olingan. Abu Mansur Moturidiy dastlabki ta'limni o'z qishlog'ida olib, keyinchalik Movarounnahrning o'sha davrdagi diniy va ma'rifiy markazi bo'lgan Samarqandda davom ettiradi. Moturidiy Abu Bakr Ahmad Juzjoniyy, Abu Nasr Ahmad Iyodiy, Imom A'zam mazhabidagi buyuk olim Nasr ibn Yahyo Balxiy, Muhammad ibn Fadl kabilarni o'zining ustoz deb bilgan. Moturidiy fiqh va kalom masalalariga qiziqib, o'z zamonasining taniqli hanafiy mazhabi olimlaridan saboq oladi. Shu vaqt davomida ko'plab mashhur faqihlar va muhaddislar bilan muloqotda bo'lib, bahs-munozaralari bilan taniladi va shu sohaga oid asarlar yozib qoldiradi. Bunday asarlar qatoriga «Kitab at-Tavhid», «Kitab al-maqomat», «Kitab rad avo'il al-adilla li-l-Ka'biyy», «Kitab al-usul», «ar-Radd ala usul al-Qaromita», «Kitab ta'vilot ahli sunna» va boshqalarni keltirish mumkin. [3]

Bugungi kunga qadar Abu Mansur Moturidiyning ko'plab asarlari saqlanib qolmagan, ulardan etib kelganlari esa asosan xorijiy mamlakatlarning kutubxona va qo'lyozma fondlarida saqlanadi.

Imom Moturidiyning «Kitab ta'vilot ahli sunna» (boshqa bir nomi «Ta'vilot al-Qur'on») asarida sunniy aqidaga zid qarashlarni rad etish yo'lidan boradi va Abu Hanifaning qarashlariga suyangan holda sof aqida yo'lini tutadi. Moturidiyning shu birgina asari keyingi davrlarda yashagan ko'p allomalarning asarlariga xamirturush vazifasini bajardi.

Musulmon olimlar aqida masalasida asosan ikki manbaga tayanganlar: birinchisi naqliy dalillar, ya'ni Qur'on oyatlari, hadislar va ularga qo'shimcha tarzda sahobiy va tobeiyar ijmosi (mujtahid olimlarning biror fikrga ittifoq qilishi) hamda ijthod (olimning biror masaladan shariy hukm olish uchun qilgan ta'limiga asoslanadi. Bunga ko'ra, hanafiy mazhabi moturidiylik, molikiy, shofeiyy va hanbaliy mazhabi ash'ariylik ta'limotida deb qaraladi. Shu o'rinda bu ikki maktab vakillari haqida biroz ma'lumot berib o'tish o'rinlidir. Moturidiylik aqidaviy maktab asoschisi buyuk kalom imomi va fakih Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud Hanafiy Moturidiy Samarqandiy (853-944) bo'lib, u asli Samarqandning Moturid qishlog'ida (hozirgi Jomboy tumanida joylashgan) dunyoga kelgan va taxallusi shu qishloqqa nisbatan olingan. Abu Mansur Moturidiy dastlabki ta'limni o'z qishlog'ida olib, keyinchalik Movarounnahrning o'sha davrdagi diniy va ma'rifiy markazi bo'lgan Samarqandda davom ettiradi. Moturidiy Abu Bakr Ahmad Juzjoniyy, Abu Nasr Ahmad Iyodiy, Imom A'zam mazhabidagi buyuk olim Nasr ibn Yahyo Balxiy, Muhammad ibn Fadl kabilarni o'zining ustoz deb bilgan. Moturidiy fiqh va kalom masalalariga qiziqib, o'z zamonasining taniqli hanafiy mazhabi olimlaridan saboq oladi. Shu vaqt davomida ko'plab mashhur faqihlar va muhaddislar bilan muloqotda bo'lib, bahs-munozaralari bilan taniladi va shu sohaga oid asarlar yozib qoldiradi. Bunday asarlar qatoriga «Kitab at-Tavhid», «Kitab al-

maqomat», «Kitab rad avoil al-adilla li-l-Ka'biy», «Kitab al-usul», «ar-Radd ala usul al-Qaromita», «Kitab ta'vilot ahli sunna» va boshqalarni keltirish mumkin.

Bugungi kunga qadar Abu Mansur Moturidiyning ko'plab asarlari saqlanib qolmagan, ulardan etib kelganlari esa asosan xorijiy mamlakatlarning kutubxona va qo'lyozma fondlarida saqlanadi. [4]

Imom Moturidiyning «Kitab ta'vilot ahli sunna» (boshqa bir nomi «Ta'vilot al-Qur'on») asarida sunniy aqidaga zid qarashlarni rad etish yo'lidan boradi va Abu Hanifaning qarashlariga suyangan holda sof aqida yo'lini tutadi. Moturidiyning shu birgina asari keyingi davrlarda yashagan ko'p allomalarning asarlariga xamirturush vazifasini bajardi.

Musulmon olimlar aqida masalasida asosan ikki manbaga tayanganlar: birinchisi naqliy dalillar, ya'ni Qur'on oyatlari, hadislar va ularga qo'shimcha tarzda sahobiy va tobeiyalar ijmosi (mujtahid olimlarning biror fikrga ittifoq qilishi) hamda ijthod (olimning biror masaladan shariy hukm olish uchun qilgan Imom Moturidiyning asosiy xizmatlari shundan iboratki, o'sha davrdagi aqidada adashgan oqimlarning salbiy ta'sirining oldini olish, ularning qarashlariga qarshi asosli va kuchli dalillar keltirib raddiya berish, haqiqiy islom aqidasi himoya qilish, jaholatga qarshi ma'rifat bilan javob berish, shu bilan birga musulmonlar uchun aqida borasida asosli qo'llanmalar yaratish va tarqatishdan iborat bo'lgan deyish mumkin.

Imom Moturidiy ko'plab shogirdlar etishtirdi, ular o'z ustozlarining ta'limotini davom ettirishgani tufayli hanafiy mazhabida kalom ilm bo'yicha maktab vujudga kelganini ko'rish mumkin.

Moturidiy «Imom al-huda» (hidoyat yo'li imomi) va «Imom al-mutakallimin» (mutakallimlar imomi) kabi nomlar bilan dovuq qozongan.

Ash'ariy ta'limotining asoschisi Abul Hasan Ali ibn Ismoil ibn Is'hoq ibn Solim ibn Abdulloh ibn Muso Abu Muso Ash'ariydir (873-941). U boshlang'ich saboqlarni o'z otasidan oladi, keyinchalik o'z zamonasining taniqli olimlari Abu Is'hoq Marvaziy va Ibn Surayjdan fiqh ilmini o'zlashtiradi, Zakariyo ibn Yahyo Sojiydan hadis ilmini o'rganadi. U taxminan qirq yoshlaridan keyin Bog'dodga ko'chib kelib, umrining oxirigacha shu shaharda yashab qoladi. U umri davomida yuzga yaqin asarlar yozgan bo'lib, ulardan «al-Fusul fi-r-radd ala-l-mulhidin», «ar-Radd ala-l-mujassima», «Izoh al-burhon fi-r-rad ala ahl az-zayg' va-t-tug'yon», «an-Naqsh ala-l-Jubboiy», «Maqolot al-mulhidin», «Tafsir Abu-l-Hasan», «Imomat Abu Bakr Siddiq» kitoblari ilm ahlining nazariga tushgan. Imom Ash'ariy dalillardan hujjat sifatida foydalanadi. Shuningdek, falsafiy masalalardan ham o'z o'rnida iste'foda etganiga duch kelish mumkin. Chunki Ash'ariy mo'taziliy, faylasuf, qarmatiy, botiniy, rofiziyy va boshqalarga raddiyalar bergani bilan aqida ilmi sohasida tanilgan allomalardan biridir.

Abul Hasan Ash'ariy ahli sunnat va jamoaning ash'ariya e'tiqodiy ta'limotini tarqatayotgan vaqtda Samarqandda Abu Mansur Moturidiy ham moturidiya ta'limotiga asos solgan edi. Bu ikki imom bir vaqtda yashab, bir-birlari bilan uchrashmagan bo'lsa-da, ularning aqidaviy qarashlari deyarli bir xil. Bu ikki alloma qarashlarida ayrim masalalarda lafziy ixtiloflar ko'zga tashlansa-da, ularning asl maqsadi bir-biridan farq qilmaydi. Boshqacha aytganda, ikki ta'limot orasidagi ba'zi ixtiloflar lafziy bo'lib, mohiyatan bir-birini qo'llab-quvvatlaydi. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, bu ikki alloma o'zaro bir-birini adashganlikda yoki bid'atchilikda ayblamaydi hamda o'zaro bir-birlarini «ahli sunna val jamoa» deb e'tirof etadilar. [5]

Ash'ariy va moturidiylik orasidagi asosiy farq imon masalasiga borib taqaladi. Moturidiy ta'limotiga ko'ra, imon til bilan iqror bo'lib, dil bilan tasdiqlashdan iborat, ammo amal imon tarkibiga kiritilmaydi. Ash'ariylikda esa, imonga amalni ham qo'shiladi. Shu sababdan moturidiylik tarqalgan yurtlarda imon keltirgan kishi musulmon hisoblanadi, ammo amal qilmagani uchun gunohkor bo'ladi, deb yuritiladi.

Mazkur ikki allomaning ta'limotlari islom olamida keng tarqaldi va asrlar davomida musulmonlarni sof e'tiqodda bardavom bo'lishiga, oyat va hadislarining ma'nolarini to'g'ri anglab, hayotga tadbiiq etib kelishlariga, e'tiqodi noto'g'ri turli oqimlar ta'siriga tushib

ILM FAN YANGILIKLARI KONFERENSIYASI

30-OKTABR

ANDIJON, 2024

qolmaslikka sababchi bo'ldi. Abu Mansur Moturidiy va Abul Hasan Ash'ariylarning sof aqidani musulmonlarga etkazishdagi xizmatlari beqiyos bo'lib, ularning aqidaviy ta'limotiga hozirgacha musulmonlar tomonidan alohida e'tibor bilan amal qilib kelinmoqda. Ular o'z asarlarida islom aqidasi yoritish barobarida adashgan oqimlarga raddiyalar ham berganlar. Shu bois Imom Moturidiy «hidoyat imomi» deb yuritilsa, imom Ash'ariy «ahli sunna homiysi» degan nomga sazovor bo'lganlar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tulepov A. Islom va aqidaparast oqimlar. To'ldirilgan nashr. Mas'ul muharrir Shayx Abdulaziz Mansur. - Toshkent: Sharq, 2014. - 536 b.
2. Oqilov S. Kalom ilmi. - Toshkent: TIU nashriyot-matbaa birlashmasi, 2011. - 160 b.
3. Isoqjonov R. Islom falsafasi. - Toshkent: Somplex Print, 2019. - 192 b.
4. Muhammad Anvar Badaxshoniy. Aqidatut-tahoviya sharhining talxiysi. - Toshkent: 2015. - 448 b.
5. Ochildiev O., Rahimjonov D., Muhamedov N. va boshq. Dinshunoslik asoslari (o'quv qo'llanma). - Toshkent: TIU nashriyot-matbaa birlashmasi, 2013. - 320 b. Ayonovna A. S., Xudoyberdi o'g'li P. L. EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA EKOLOGIK OMIL TUSHUNCHASI //TADQIQOTLAR. UZ. – 2024. – T. 40. – №. 4. – C. 135-139.
6. Ayonovna A. S. IN THE CONTEXT OF ENVIRONMENTAL GLOBALIZATION, THE NEED FOR ENVIRONMENTAL EDUCATION BECOMES A PRIORITY //American Journal Of Social Sciences And Humanity Research. – 2024. – T. 4. – №. 07. – C. 30-35.
7. Shakhrisabz A. S. A. THE USE OF THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ORIENTAL SCIENTISTS IN THE FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE AMONG SCHOOLCHILDREN IN THE CONTEXT OF ECOLOGICAL GLOBALIZATION //International Scientific and Current Research Conferences. – 2024. – C. 94-97.
8. Ayonovna A. S. et al. GLOBALLASHUV DAVRIDA EKOLOGIK MUAMMOLARVA ULARNING YECHIMI //Yangi O'zbekiston taraqqiyotida tadqiqotlarni o'rni va rivojlanish omillari. – 2024. – T. 12. – №. 1. – C. 20-24.
9. Azamova S. EKOLOGIK GLOBALLASHUV SHAROITIDA O'ZBEKISTON TA'LIM MUASSASALARIDA EKOLOGIK MADANIYATNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI //Universal xalqaro ilmiy jurnal. – 2024. – T. 1. – №. 4. – C. 286-289.
10. Azamova S. A. PROBLEMS OF FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE IN THE CONTEXT OF ECOLOGICAL GLOBALIZATION //BEST JOURNAL OF INNOVATION IN SCIENCE, RESEARCH AND DEVELOPMENT. – 2024. – T. 3. – №. 5. – C. 743-749.
11. Azamova S. UMUMTA'LIM MAKTAB O'QUVCHILARIDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING USUL VA VOSITALARI //Interpretation and researches. – 2024.
12. Azamova S. EKOLOGIK TA'LIM VA TARBIYANING RIVOJLANISH BOSQICHLARI //Talqin va tadqiqotlar. – 2024. – T. 1. – №. 1.

ILM FAN YANGILIKLARI KONFERENSIYASI

30-OKTABR

ANDIJON, 2024

13. Ayonovna A. S. A. A. S. YOSHLARDA EKOLOGIK MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA EKOLOGIK TARBIYANING SAMARALI YO‘LLARI VA BOSQICHLARI //Farg'ona davlat universiteti. – 2023. – №. 6. – C. 136-136.

14. Бегалиев, Н. (2024). БУХОРО–ҚАРШИ САВДО ЙЎЛИДА ЖОЙЛАШГАН САРДОБАЛАР. Science and innovation, 3(Special Issue 3), 141-144.

15. Begaliyev, N., & Nosirova, K. S. (2024). BOBUR VA BOBURIYLAR DAVRIDA ME'MORCHILIK SOHASINING YUKSALISHI. Science and innovation, 3(Special Issue 3), 538-546.